

Safevîlerin 1602 Tarihli Belh Seferi: Şah Abbas Neden Başarısız Oldu?

Safavid Campaign of Balkh (1602): Why Did Shah Abbas Fail?

Sertaç Sarıççek*

Öz

Şah Abbas hükümdarlığı süresince siyasi ve askerî birçok başarıya imza atmış, idari reformlarıyla Safevî Devleti'ni eski gücüne kavuşturan hükümdarlardan biri olmuştur. Fakat onun bu başarıları bazı kötü sonuçlanan askerî girişimlerinin ve hatalarının da göz ardı edilmesine sebep olmuştur. Bu makalede Şah Abbas'ın başarısızlıklarına örnek gösterilebilecek hadiselerden biri olan Belh Seferi'ne değinilmiş, Belh'te yaşanan yenilginin altında yatan askerî nedenler analiz edilmeye çalışılmıştır. Tarihî kaynaklar ve araştırma eserlerinden elde edilen bilgiler ışığında Şah Abbas'ın başarısız olmasının altında; ordunun sınıfsal dağılımı, sefer organizasyonunda yaşanan aksaklıklar ve coğrafi şartlardan kaynaklanan sıhhi problemler olmak üzere çok boyutlu bir sebepler silsilesinin yatıyor olduğu görülmektedir. Buna göre Şah Abbas ordusunda ateş gücünü artırmak amacıyla çok sayıda piyadeye yer vermiş ve buna bağlı olarak süvariye dayalı geleneksel ordu yapısının sürat avantajını yitirmiştir. Bu da orduyu ikmal ve iâşe bakımından tehlikeye düşürecek düzeyde sefer süresinin uzamasına yol açmıştır. Şah Abbas ayrıca düşman arazisini iyi tanımadan hareket etmiş, yolda su kaynaklarının yetersizliğiyle kötü evsafıta oluşuna bağlı olarak sıhhi problemlerin yaşandığı ve buna karşı gerekli tedbirlerin alınmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte makalede

* Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Tarih Bölümü - Asst. Prof. Dr. National Defense University, Turkish Military Academy, Department of History, Ankara/ TÜRKİYE, <https://ror.org/058ya6669>, sertac.sariccek@msu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-3462-3404>

Şah Abbas'ın sevk ve idare alanındaki zaaflarına da değinilmiş, onun zor durumlar karşısında yaşadığı tereddüt ve kararsızlık hâlinin orduyu nasıl bozgunun eşğine sürüklediğine yönelik tarihî vakalar üzerinden izahatta bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Belh, Horasan, Ceyhun, Murgâb, dizanteri, tabur düzeni, ateş gücü.

Abstract

Shah Abbas achieved many political and military successes during his reign, and with his administrative reforms, became a statesmen who restored the Safavid State to its former power. However, his successes also caused some of his poorly concluded military initiatives to be ignored. This article addresses the Balkh Campaign which can be an example of Shah Abbas' failures, and attempts to analyze the military reasons underlying this defeat. Considering of information obtained from historical sources and research works, it is seen that Shah Abbas' failure was due to a series of reasons, including the class distribution of the army, the problems experienced in the campaign organization, and the health problems arising from geographical conditions. Shah Abbas included a large number of infantry in his army in order to increase firepower, and accordingly, he lost the speed advantage of the traditional army structure based on cavalry. This led to a prolongation of the campaign period, which would endanger the army in terms of supply and food. In addition, it was determined that Shah Abbas had acted without knowing the enemy's terrain well and that there were health problems on the way due to the inadequacy of water resources and their poor condition, and that the necessary precautions were not taken. The article also mentioned Shah Abbas' weaknesses in the field of command, and explained how his hesitation and indecision in the face of difficult situations dragged the army to the brink of rout.

Keywords: Balkh, Khorasan, Oxus, Morghâb, dysentery, wagenburg, firepower.

Giriş

Şah Abbas, Safevî Devleti tarihi çalışan araştırmacılar tarafından İran'da merkezîyetçi devlet teşkilatının kurucusu olarak anılan ve bu amaca matuf askerî-idari düzenlemeleriyle bilinen bir hükümdardır. Onun ortaya koyduğu askerî ve idari reformlar sayesinde Safevîler Şah Tahmasb döneminden beri süregelen savunma dış politikadan kurtulup hem doğuda hem de batıda genişlemeci bir siyaset izlemeye başlamışlardır. Şah Abbas'ın askerî düzenlemeleri kapsamında

kurulan ateşli silahlarla donatılmış modern Safevî ordusu, savaş meydanlarında Osmanlı Devleti, Özbek Şeybânî Hanlığı ve Portekizliler gibi rakip siyasi güçlere karşı bir dizi zafer elde etmiştir. 1604-1612 yılları arasında Azerbaycan ve Şirvan bölgelerindeki Osmanlı egemenliğinin sona erdirilmesi, 1622'de Portekizlilerin Hürmüz ve Kışm adalarından çıkarılması ve Özbeklerin Merv'e kadar sürülerek Horasan'da Safevî hâkimiyetinin pekişmesi onun zamanında elde edilen askerî başarılarla birer örnektir¹. Şah Abbas tüm bunların neticesinde kendisinden Büyük Şah Abbas (Şah Abbâs-ı Kebîr) şeklinde söz ettiren bir hükümdar olmuştur. Fakat bu da her tarihî şahsiyette görülmesi pek tabii olan hatalarının görmezden gelinmesine ve bunların yeterince irdelenmemesine yol açmıştır. 1602 tarihinde Belh Seferi'nde yaşanan yenilgi buna örnek gösterilebilecek hadiselerden biridir. Bu makalede iktidarı birçok zafere sahne olan Şah Abbas'ın Özbeklere karşı giriştiği Belh Seferi'nden neden başarısızlıkla ayrıldığı ve seferin olumsuz neticelenmesinde hangi amillerin rol oynadığı konuları tartışmaya açılacaktır.

Seferle ilgili literatür taraması yapıldığında Roger Savory, Kenneth Chase, Abbaskulu Gaffârîferd, Hüseyin Berâziş ve Cihat Aydoğmuşoğlu gibi Safevî tarihi çalışan birçok araştırmacının konuyu ele aldıkları ancak sefer hakkında detaylı bir incelemede bulunmadıkları anlaşılmaktadır. Savory'nin, *İrân der Asr-ı Safevî* adlı eserinde Şah Abbas dönemi siyasi gelişmeleri üzerine odaklandığından ve devletin teşkilat yapısını açıklamayı esas aldığından sefer hakkında aktardıklarının birkaç cümleden öteye geçmediği görülmektedir. Gaffârîferd, 16. yüzyılda Safevî Devleti ile Özbek hanlıkları arasındaki diplomatik ilişkileri ele alan *Revâbüt-ı Safeviye ve Özbekân* adlı eserinde diplomatik konulara ağırlık verirken sefere dair detaylı bir anlatımdan kaçınmıştır. Berâziş'in *Revâbüt-ı Siyâsî-Diplomatik-i İrân ve Cihân Der Ahd-i Safeviye* isimli eseri için de aynı değerlendirmede bulunmak mümkündür. Aydoğmuşoğlu'nun, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)* isimli şahın biyografisi niteliğindeki eseri ise sefere dair en ayrıntılı çalışmalardan biridir. Lakin onun da seferden ana hatlarıyla bahsettiği ve askerî konulara pek değinmediğine tanık olunmaktadır. Chase'in ateşli silahların tarihi hakkında yayınladığı çalışması ise seferin askerî yönü hakkında birkaç cümle sarf etmekle birlikte genel olarak Safevî Devleti'nin askerî yapısını izah etmek gibi daha genel bir amaca yöneldiğinden seferin ayrıntısına pek inmemektedir. Buradan hareketle

1 Cihat Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*, Berikan Yayınları, Ankara 2013, s. 130, 155, 160, 221. Nasrullah Felsefi, *Zindegânî-i Şah Abbâs-ı Evvel*, C IV, Muessese-i İntişârât ve Çâp-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1353, s. 1549-1557.

tüm bu çalışmalar değerlendirildiğinde Belh Seferi'nden umumiyetle siyasi tarihi ilgilendiren yönleriyle bahsedildiği ve seferi askerî bir bakış açısıyla ele alan detaylı bir çalışmanın noksanlığı göze çarpmaktadır. Bu makale bahsedilen boşluğu doldurmayı; Safevî ordusunun Belh Seferi'nde hangi taktik ve lojistik hatalar nedeniyle başarısızlığa uğradığı, Şah Abbas'ın aldığı kararların seferin seyrini ne yönde etkilediği sorularına cevap bulmayı amaçlamaktadır.

Belh'in Tarihi Önemi

Kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgiye rastlamadığımız Belh, Afganistan'ın kuzeyinde yer alan kadim bir kenttir. Belh'i, tarihte İran'ın doğusundaki Horasan bölgesinin idari merkezlerinden ve Horasan'ın doğudaki uç bölgelerinden biri olarak zikretmek mümkündür. Müslüman coğrafyacılar ve müverrihler Belh'i; Ceyhun Irmağı ve Mâverâünnehir'in güneyinde, Hindukuş dağlarıyla Talikan ve Bedahşan'ı içine alan eski Tohâristan bölgesinin batısında, merkezi Kabil olan Zabulistan bölgesinin kuzeyinde konumlandırmaktadır². Karakum Çölü'nün içinde verimli bir vahada yer alan şehrin geçmişi MÖ 1400'lere kadar dayanmaktadır. Ceyhun Nehri ve kolları, çölün ortasındaki Belh arazisini sulayarak tarımın kısıtlı da olsa yapılabilmesini sağlamış ve burada yerleşik hayatın gelişmesini olanaklı kılmıştır³.

Belh kurulduğu ilk dönemlerden itibaren Horasan bölgesinin ticari merkezlerinden biri konumuna yükselmiştir. Bunda şehrin İpek Yolu üzerinde yer almasının payı büyüktür. Her yıl kalabalık bir tüccar kitlesini ağırlayan şehir zamanla İran, Hindistan, Türkistan ve Çin'e giden ticaret yollarının kavşak noktası hâline gelmiştir⁴. 10. yüzyıl coğrafyacılarından İstahrî'nin ifadesine göre

2 Cihat Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*, s. 207; Ebubekr Abdullah bin Ömer bin Muhammed bin Dâvud Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, çev. H. Belhî, haz. A. Habîbî, İntişârât-ı Bunyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran 1350, s. 437-438, 440; Abbâskulu Gaffârîferd, *Revâbüt-ı Safeviye ve Özbekân (913-1301 H. K.)*, Muessese-yi Çâp u İntişârât-ı Vizâret-i Umûr-i Hârice, Tahran 1376, s. 285; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 339; Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 237, 252, 315; Muhammed Murâd b. Abddurrahman, *Tercüme-i Asârü'l-bilâd ve Ahbârü'l-ibâd*, C II, haz. Seyyid Muhammed Şahmurâdî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1373, s. 69; Ahmed Şuayb Müslimyâr, *Belh der Doure-i Selçukiyân*, Hâne-i Mevlânâ, Belh 1400, s. 32; E. Rahmânî, M. Kurbânhanî, "Berres-i Târih ve Temeddun-i Şehrâ-i Horâsân-ı Bozorg (Numûne-i Mürîdî: Semerkand, Herat, Belh ve Merv)" *Horâsân-ı Bozorg*, C 3/S. 9, Behmen 1391, s. 16; Yakûbî, *Ülkeler Kitabı (Kitâbü'l-Buldân)*, çev. Murat Ağar, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2021, s. 92, 94.

3 R. Hartmann, "Belh", *İslâm Ansiklopedisi*, C 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 485; Heredotos, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 446, 741; Müslimyâr, *age.*, s. 33-34; Rahmani, Kurbanhani, *agm.*, s. 15-17.

4 M. Bilal Çelik, "Buhara Hanlığı ve Afganistan", *Akademik Bakış*, C 13/S. 26, Haziran 2020, s.

İran'ın doğusundaki Horasan'dan gelen kervanlar Hindistan'a giderken Belh'ten geçmekteydiler. İbn Havkal da Belh yolunu kullanan kervanların Bâmiyân ve Gazne üzerinden Hindistan'a ulaştıklarını, kuzey istikametinde gidenlerinse Ceyhun Nehri'ni aşarak Mâverâünnehir ve Türkistan'a vardıklarını yazmaktadır⁵. Beşşârî-i Makdisî ve Yakûbî gibi diğer coğrafyacılar da Belh'in; Fergana, Sistan, Harezmi, Kirman, Mültan, Kandehar gibi vilayetlere eşit mesafede yer alıyor olmasının şehri ticaret bakımından önemli bir durak hâline getirdiğini zikretmektedir⁶.

Ticaretin yanında şehrin zenginlik kaynaklarından biri de ziraat olmuştur. Belh, Karakum Çölü'nde sıcak ve az yağış alan bir coğrafyaya sahip olmasına rağmen bölgeden geçen akarsular şehrin su ihtiyacını temin etmiş, ziraatın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Şehrin su kaynağını besleyen ana unsur Ceyhun Nehri'dir. Belh'e 12 günlük uzaklıktaki Bâmiyân dağlarından doğan nehir, Belh'i doğu ve kuzey cihetlerinden sarmaktadır⁷. Nehrin kollarından "Dehas" Irmağı da Belh Ovası'ndan geçerek şehrin arazisini sulamaktadır⁸. Dehas, tarihte Yunanlıların "Baktros" ismiyle andıkları, İslami dönemden itibaren de Belh adıyla anılan nehirdir⁹. Belh arazisini sulayan akarsulara biri de Murgâb Nehri eklenebilir. Belh'in batısındaki Bedaşşan'dan gelen nehir, şehirden geçmese de civardaki yerleşimlerin can damarı olmuştur¹⁰. Bunların yanında Hateb ve Hâce Dokuh nehirleri de bölgeyi besleyen diğer su kaynaklarıdır.

329; Müslimyâr, *age.*, s.35.

5 İstahri, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020, s. 240, 242; İbn Havkal, *age.*, s. 341.

6 V. V. Barthold, *İran Tarihî Coğrafyası*, çev. Ömer Alkaç, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 23-24; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 101.

7 İbn Havkal, *age.*, s. 29.

8 Anonim, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020, s. 37; Hartmann, *agm.*, s.485; İbn Havkal, *age.*, s. 341, 344; İstahri, *age.*, s.239, 241; Kâtib Çelebi, *Kütâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, s. 315-316.

9 Rahmani, Kurbanhani, *agm.*, s.16; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1998, s. 111; Yakûbî, *age.*, s. 79.

10 Anonim, *age.*, s. 63; Barthold, *İran Tarihî Coğrafyası*, s. 23-24; Belhî, *age.*, s. 437-438, 440, 440; İbn Havkal, *age.*, s. 342; İstahri, *age.*, s. 237, 239; Ahmed bin Ali Kalkaşendî, *Cografya-ı Tarihî-i İran Der Karn-ı Nohom-i Hicrî*, çev. M. Üzzüveyrî, Merkez-i Esnâd ve Târih-i Diplomasi, Tahran 1380, s. 104; Kâtib Çelebi, *Kütâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, s. 252, 315-316; Rahmani, Kurbanhani, *agm.*, s.16; Yakûbî, *age.*, s. 76, 91, 93.

Ticaret ve tarımla iktisadî açıdan gelişen şehrin tarihî süreç içerisinde idarî ve askerî konumu da buna paralel olarak yükselmiştir. Nitekim 7. yüzyıldan itibaren kente hâkim olan Müslümanlar, Mâverâünnehir'e düzenledikleri seferlerde Belh'i ekonomik kapasitesinden ötürü lojistik üs olarak kullanmışlardır. Bu da Emevîler zamanında sınır birlikleriyle şehrin nüfusunun giderek artmasına vesile olmuştur¹¹. Belh ahalisi başlarda Müslüman fatihlerle iyi geçinmişler ancak Emevî hilafeti zayıflayınca İslam egemenliğine karşı isyana kalkışmışlardır. Bunun üzerine halka karşı güvenini yitiren Araplar da Belh yakınlarındaki Berukan adlı yere yeni bir şehir inşa etmişler ve bölgeyi buradan kontrol etmek istemişlerdir¹². Berukan'ın nüfusu artınca da Belh şehrinin bulunduğu eski alan yeniden imara açılmış ve şehir bu yöne doğru genişletilmiştir. Aynı dönemde şehrin etrafı kerpiç surlarla çevrilmiş, iç kalesi ve dış surlarıyla Belh, 8. yüzyıldan itibaren tipik bir müstahkem Orta Çağ yerleşimi görünümüne kavuşmuştur¹³.

Arapların genişletme faaliyetleri sonunda şehir, Merv'den sonra Horasan'ın en büyük ikinci beldesi hâline gelmiş, 8. asırdan sonra Horasan valileri burada ikamet etmeye başlamıştır¹⁴. Emevîler zamanında büyümeye devam eden şehir daha sonra onlara karşı ayaklanan Abbâsîlerin isyan merkezlerinden biri hâline gelmiş, Abbâsîlerin iktidarından sonra da Sîstan'da ortaya çıkan Saffârî ailesinin hâkimiyetine girmiştir. Bunu daha sonra Tahirîler ve Samanîlerin iktidar dönemleri izleyecek, şehir iki dönemde de Horasan'ın başkenti olarak kabul edilmeye devam edecektir. Ardından Karahanlı ve Gazneli devletlerinin mücadele sahasına dönüşen şehir, çok geçmeden Mâverâünnehir'den gelen Oğuzların akınlarına maruz kalmış ve Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. 13. yüzyılın başlarında ise Harzemşahların kontrolüne giren şehir 1220'lerden itibaren Moğol saldırılarına sahne olmuş ve büyük bir tahribata uğramıştır¹⁵. 1331-1332 yılları arasında şehre gelen Arap Seyyah İbn Battûta, Belh'i virane hâlde tasvir etmekle birlikte hâlâ eski

11 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 101; Rahmani, Kurbanhani, *agm.*, s. 15.

12 Hartmann, *agm.*, s.486; Müslimyâr, *age.*, s. 36-37.

13 Belhî, *age.*, s. 436-438, 440; Hartmann, *agm.*, s.486; İstahri, *age.*, s. 237, 244; Kâtib Çelebi, *Kütâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, s. 316.

14 Belhî, *age.*, s. 436; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.103; İstahri, *age.*, s. 237; Müslimyâr, *age.*, s. 38-39; Şeşen, *age.*, s. 186.

15 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 102-103; Hartmann, *agm.*, s. 486; İbn Havkal, *age.*, s. 329, 331; Müslimyâr, *age.*, s. 40-43; Rahmani, Kurbanhani, *agm.*, s. 13, 16; Kâtib Çelebi, *Kütâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, s. 316.

ihtişamını koruduğunu da dile getirmektedir¹⁶. Cengiz Han'ın ölümünden sonra oğlu Çağatay'ın hâkimiyet alanına girmiş olan şehir daha sonra Timurlu Devleti tarafından zapt edilecek, 16. Yüzyıla gelindiğinde ise Özbek Şeybânî Hanlığı ve Safevî Devleti'nin mücadele sahası olacaktır¹⁷.

Şah Abbas Belh Seferine Neden Çıktı?

Safevî Devleti 16. yüzyıldan itibaren Horasan'a hâkim olunca bölgenin idari merkezi Herat olmuştur. Bunun yanında Meşhed de Şiilerce kutsallık atfedilen On İki İmam'dan biri olan İmam Rıza'nın mezarına ev sahipliği yapıyor olmasından dolayı Safevîler döneminde Horasan'ın merkezlerinden biri olarak kabul edilmiştir¹⁸. Belh ise Safevîler ve Özbekler arasındaki çatışmanın yaşandığı alanlardan biri olması hasebiyle bu iki şehrin gölgesinde kalmış buna rağmen sahip olduğu ekonomik ve stratejik öneme binaen Safevî Devleti'nin ilgi alanında kalmayı sürdürmüştür.

İran coğrafyasının genel anlamda kurak yapısı ve sürülebilir topraklarının az oluşu Safevî Devleti'nin Belh'e ilgi duymasına vesile olan faktörlerden biridir. Ziraatın yapılabildiği nispeten verimli bölgeler olan Azerbaycan ve Şirvan'ın devamlı surette Osmanlı saldırılarına maruz kalması devletin gelirlerini sekteye uğratmış, bu da hazineye gelir temin edecek yeni bölgelerin fethedilmesi arzusunı körüklemiştir. Şah Abbas batıda Osmanlı Devleti'nin askerî gücüyle rekabet edemeyeceğini bildiğinden yüzünü doğuya çevirmiş, ülkenin gelirlerini artırmak için Ceyhun Havzası'nda yer alan hem zirai hem de ticari açıdan zengin Belh şehrini hedef olarak seçmiştir. İran'da ziraatten yaşanan kaybı ticaret yoluyla telafi etmeye çalışan hükümdar Belh'i zapt ederek İran'ı Türkistan ve Hindistan'a bağlayan ticaret yolları üzerinde denetim kurmayı bu sayede devletin gelirlerini artırmayı amaçlamıştır¹⁹.

Safevîlerin Belh'i almak istemelerindeki sebeplerden bir diğeri de Özbeklerin Horasan'a düzenledikleri bitmek bilmez saldırıları ve Belh'i bu akınlarda bir üs olarak kullanmalarındır. Şah İsmail 1510'da Özbekleri Horasan'dan çıkarıp Merv'e kadar sürünce Belh de Safevî hâkimiyetine girmiş ve Ceyhun Nehri iki devlet arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Onun zamanında bölge istikrara kavuşmuş

16 Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C I, çev. A. Sait Aykut, YKY Yayınları, İstanbul 2010, s. 528-529, 555, 558.

17 Belhî, *age.*, s. 438; Hartmann, *agm.*, s. 486; Kâtib Çelebi, *Kûtâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, s. 316.

18 Kâtib Çelebi, *Kûtâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, s. 309.

19 Rudi Matthee, *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan*, I. B. Tauris, New York 2012, s. 6-7, 24.

gibi görünürken Safevî kuvvetlerinin 1512'de Gucdüvân'da aldıkları yenilgiyle Belh yeniden Özbeklerin kontrolüne geçmiştir. Şah İsmail'in 1524'teki ölümünden sonra Kızılbaş oymakları arasında iktidar mücadelesinin başlamasıyla da onların elinde kalmaya devam etmiştir. Safevî Devleti içinde yaşanan çatışma Özbekleri iyice cesaretlendirdiğinden Herat ve Meşhed başta olmak üzere Horasan şehirleri bir kez daha Özbek taarruzlarına maruz kalmıştır²⁰. Şah İsmail'den sonra tahta oturan oğlu Şah Tahmasb ise Kızılbaş oymaklarının yarattığı iç çatışmaya son verdikten sonra Horasan'la yeniden ilgilenebilme fırsatı yakalamış, 1528'de Türbet-i Câm Savaşı'nda Özbekleri ağır bir yenilgiye uğratarak meseleye son vermek istemiştir. Lakin zafere rağmen Özbek akınları son bulmamış, Belh'i bir üs olarak kullanan Özbekler Şah Tahmasb'dan sonra Şah II. İsmail ve Şah Muhammed dönemlerinde de Horasan'da tehdit unsuru olarak var olmaya devam etmişlerdir²¹.

1587'de tahta çıkan Şah Abbas, kendinden önceki hükümdarların yönetim zafiyeti ve Horasan'ın başkente uzak oluşu nedeniyle varlığını sürdüren Özbek tehdidiyle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Özbekler 1588'de Herat ve Meşhed'i ardından Sebzvâr, İsferyân, Tabes, Türbet-i Câm ve Ferâh şehirlerini zapt etmişlerdir²². Özbeklerle anlaşmalı olan Osmanlılar da Safevî Devleti'nin batı sınırlarını zorlamışlar, Azerbaycan, Şirvan ve Gürcistan topraklarını ele geçirmişlerdir. Şah Abbas bir yandan bu tür dış müdahalelerle muhatap olurken bir yandan da merkezî otoritenin zayıflamasını fırsat bilen Kızılbaş oymaklarının isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Önündeki sorunlar yumağıyla aynı anda başa çıkamayacağını bildiğinden bunları bir öncelik sırasına koyup ilk iş olarak Kızılbaş oymaklarının başına buyruk hâllerine son vermek ve ülkeyi siyasi parçalanmışlıktan kurtarmak istemiştir. Bunun için evvela Şah Tahmasb'ın başlattığı merkezî ordu ve bürokrasi yapısını güçlendirmeye çalışmış, bu kapsamda kurduğu Osmanlılardaki Kapıkulu teşkilatına benzer Gulam²³ sınıfıyla Horasan, Kirman ve Fars'taki Kızılbaş

20 Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*, s. 177; Çelik, agm., s. 331.

21 Çelik, *age.*, s. 329, 331-332; Zehrâ Sâdîkî, *Târîh-i İrân der Asr-ı Safevî, İrânîc*, Tahran 1392, s. 111-114.

22 Emir Huseyn Berâziş, *Revâbit-ı Siyâsî-Diplomatik-i İrân ve Cihân Der Ahd-i Safeviyye*, Muessese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1392, s. 456-458; Mahmûd b. Hidâyetullah Efûşe-i Natanzî, *Nekâvetü'l-asâr fî Zikrî'l-ahyâr Der Târîh-i Safeviyye*, haz. İshân İşrâkî, İntişârât-ı İlmi ve Ferhengî, Tahran 1373, s. 293-294, 302.

23 Şah Tahmasb tarafından temelleri atılan gulam sınıfı savaş esirleri, satın alınan köleler veya saraya hediye olarak gönderilen gençlerden oluşuyordu. Çoğunlukla Gürcü, Çerkez ve Ermeni gençlerinden seçilen gulamlar saraya alındıktan sonra burada sıkı bir eğitimden geçiriliyor ve profesyonel bir asker olarak yetiştiriliyorlardı. Willem Floor, *Safavid Government Institutions*, Mazda

oymaklarının isyanlarını bastırarak merkezî otoriteyi yeniden tesis etmiştir. Ardından Özbekleri Horasan'dan atmak için doğuya sefere çıkmaya karar vermiş bunun için önce batı cephesini emniyet altına almak maksadıyla Osmanlı Devleti'yle 1590'da Ferhad Paşa Anlaşması'nı imzalamıştır²⁴. Bu sayede 16. yüzyılın son çeyreğinde başlayan ve Osmanlı saldırılarıyla eş zamanlı yürütülen Özbek hücumlarına son vermek maksadıyla gücünü doğu cephesine kaydırma imkânı yakalayacaktır.

Şah Abbas batıda Osmanlılar ve içeride Kızılbaş oymaklarıyla ilgilenirken Horasan'da gerginliği artıran bir gelişme yaşanmış; Özbekler Şah Abbas'a bir mektup yollayarak İran'ın iç kesimleriyle yetinmesini ve Horasan'a el uzatmamasını tembihlemişlerdir²⁵. Onların bu isteği kendilerini Timurlu Devleti'nin halefi olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu inanışa göre geçmişte Timurluların hükmettiği Horasan sahasının idaresi bu devletin mirasçısı olan Özbeklerin doğal hakkıdır. Şah Abbas ise buna verdiği cevapta Belh de dahil olmak üzere tüm Horasan beldelerini atası Şah İsmail'den miras kalan topraklar olduğunu yazmıştır²⁶. Kızılbaş isyanlarını bastırmış olmasından dolayı eli bir önceki dönemden daha kuvvetli olduğundan bu görüşünü karşı tarafa da kabul ettirmek için bir an önce Horasan seferine çıkmak istemiştir. Aradığı fırsatı da 1598'de Abdullah Han'ın ölümüyle yakalamıştır. Nitekim bu olaydan sonra Özbek emîrleri kendi aralarında iktidar kavgasına tutuşmuşlar, Abdullah Han'ın yerine geçen Abdülmümin Han'ı öldürmüşlerdir²⁷. Daha sonra onun yerini alacak olan Pir Muhammed Han ise istikrarsızlık ortamını toparlamaktan aciz kalmış, bunun sonucunda Abdullah Han'ın yeğeni Abdülemin Han'ı destekleyen Belh emîrleri ile kendilerine muhalif Mâverâünnehir emîrleri arasında Özbekler iki fırkaya bölünmüştür. Buna sonradan Herat'ta ortaya çıkan başka bir fırka daha eklenecektir. Şah Abbas Özbeklerin düştüğü kargaşa ortamından istifade ederek Horasan'a girmiş ve Meşhed'i geri almıştır. Ardından Herat yakınlarındaki Ribât-ı Pürân mevkiinde Özbek ordusunu mağlup ederek Herat'ı kurtarmıştır²⁸. Savaşta Herat fırkasının başında bulunan Dîn Muhammed Han ölmüş, kardeşi Bâkî Han ise Belh'e kaçarak Abdülemin

Publishers, California 2001, s. 166-167.

24 Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*, s. 180, 182; Berâziş, *age.*, s. 459; Roger Savory, *İrân-ı Asr-ı Safevî*, çev. K. Azizi, Neşr-i Merkez, Tahran 1392, s. 74-75; Sâdıkî, *age.*, s. 118-120.

25 Efûşe-i Natanzî, *age.*, s. 556; Sâdıkî, *age.*, s. 120-123.

26 Berâziş, *age.*, s. 460-461.

27 Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*, s. 197, 201; Berâziş, *age.*, s. 471.

28 Savory, *age.*, s. 81-82; Sâdıkî, *age.*, s. 124-125.

Han'dan yardım istemiştir. Ancak aradığı desteği bulamayınca da son çare olarak Mâverâünnehir'e gitmiş ve burada 1599'da ölen Pîr Muhammed Han'ın yerine tahta oturmıştır. Böylece Mâverâünnehir'deki Şeybânî Hanedanı'nın iktidarı son bulmuş, Bâkî Han'ın mensup olduğu Canîoğulları dönemi başlamıştır²⁹.

Gelişmeler karşısında Belh'teki Özbek emîrleri Şeybânî hanedanına bağlı olduklarını ilan etmişler ve Mâverâünnehir'deki Canîoğulları iktidarını yok sayarak Şah Abbas'a kendilerini desteklemesi için elçi yollamışlardır. Destek talepleri şah tarafından olumlu karşılanırsa Belh'le birlikte Ceyhun Nehri'ne kadar tüm Horasan'ın Safevî Devleti'ne bağlanacağını vaat etmişlerdir. Şah Abbas da Safevî Devleti'nin geleneksel doğu sınırı politikasına uygun düşen bu teklifi olumlu karşılayıp Belh emîrlere verdiği desteği somut biçimde göstermek adına Horasan'a gelmiş ve Meşhed ile Nîşâbur'u Özbeklerden geri almıştır. Kasım 1599'da Meşhed'deyken kendisine yanına elçi olarak gelen Muhammed İbrahim'i de yanına kuvvet tahsis ederek Belh'e yollamış ve buraya vali olarak atamak istemiştir³⁰. Böylece Belh'in Safevî güdümüne girmesini sağlamaya çalışmış, bundan rahatsız olan Bâkî Han ise bölgeye asker sevk ederek Belh'i ele geçirmek istemiştir. Bu sırada Belh'te yaşanan olaylar da Bâkî Han'ın isteği doğrultusunda gelişmiş; Şah Abbas'ın Belh'e atadığı Muhammed İbrahim Han, keyfi bir yönetim sergileyerek Belh emîrleri arasında kendisine karşı bir muhalif ve Bâkî Han'a muzahir bir kesimin oluşmasına sebep olmuştur. İbrahim Han'ın çok geçmeden çiçek hastalığına yakalanarak ölmesi huzursuzluğu bir kat daha artıracak ve bir siyasi krize dönüştürecektir³¹. Tüm bu olaylar Bâkî Han'ı umutlandırmış ve Mâverâünnehir'de topladığı orduyla Belh'e hareket etmesini sağlamıştır. İbrahim Han'a husumet duyan bazı Belh emîrleri de ona katılmış, fazla bir direnişle karşılaşmayan Bâkî Han da Belh ve civarındaki vilayetleri ele geçirerek hâkimiyet sahasını Murgâb Nehri'ne kadar genişletmiştir. Buna karşılık Şeybânî hanedanına sadakatle bağlı kalmaya devam eden diğer Belh emîrleri ise çareyi Şah Abbas'a iltica etmekte bulmuştur³². Bunlar önce başkent İsfahan'a gelmiş ve şaha başından geçenleri anlatarak yardım istemişlerdir. 1602 baharına denk gelen³³ görüşmede

29 Berâziş, *age.*, s. 471, 474; Çelik, *agm.*, s. 335-336; Gaffârîferd, *age.*, s. 283-284.

30 Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*, s. 206-207; Berâziş, *age.*, s. 474; Çelik, s. 335; Gaffârîferd, *age.*, s. 283-285.

31 Çelik, *agm.*, s. 335; Gaffârîferd, *age.*, s. 285-287; Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*, s. 208.

32 Türkmen, İskender Bey, *Târîh-i Âlem-ârâ-ı Abbâsî*, C I-II, haz. Ferid Murâdî, Muessese-i İntişârât-ı Nigâh, Tahran 1390, s. 754-756, 770; Gaffârîferd, *age.*, s. 290.

33 Hicrî 1011 yılı Nevruzuna denk gelmektedir.

Şah Abbas Özbek emîrlerinin şikâyetlerini dinledikten sonra onları ikamet etmek üzere Kazvin'e yollamış ardından Belh emîrlerine verdiği sözü tutmak üzere ordusunun sefere hazırlanmasını emretmiştir³⁴.

Sefer Hazırlıkları

Sefer hazırlıkları kapsamında yapılan ilk iş taşradaki vilayetlerin başında “hâkim” ünvanıyla bulunan Kızılbaş emîrlere orduya asker göndermeleri emrinin iletilmesi olmuştur³⁵. Emre göre Kızılbaş emîrleri orduya 40.000 asker getirmişlerdir³⁶. Bu önceki seferlere nazaran oldukça yüksek bir rakamdır. Nitekim seferlerde toplanan kuvvet miktarının bunun üzerine çıkması nadir bir durumdur³⁷. Bunun sebep olan etken ise Safevîlerin taşrada uyguladıkları toprak rejimidir. Zira Şah Abbas'tan önce vilayetler Kızılbaş emîrlere “tiyul” namıyla dirlik olarak dağıtılmakta, tiyul sahipleri hükmettikleri bölgelerin gelirlerinin büyük kısmını merkeze yollamaktansa kendilerine ayırmaktaydılar. Buna karşılık yapmakla mükellef oldukları tek şey savaş zamanında orduya asker göndermekti. Ordunun ekseriyeti bunlara bağlı taşra kuvvetlerinden meydana geldiğinden Kızılbaş emîrlерinin orduya asker göndermedikleri zaman devlet savaşta rakiplerine göre sayı sıkıntısı çekmekteydi³⁸. Batıda Osmanlılar, doğuda Özbekler olmak üzere iki ayrı tehdide karşı topraklarını savunmak zorunda kalan Şah Abbas ise ordunun asker sayısını yetersiz bulduğundan mevcut düzenin iyileştirilmesine yönelik birtakım yeni askerî uygulamalara başvurdu³⁹. Bu

34 Berâziş, *age.*, s. 475; Gaffârîferd, *age.*, s. 291-292; Molla Celâleddin Münecim, *Târîh-i Abbâsî ya Rûznâme-i Mollâ Celâl*, haz. Seyfullah Vahîdniyâ, İntişârât-ı Vahîd, Tahran 1366, s. 219; Türkmen, *age.*, s. 769.

35 Türkmen, *age.*, s. 769.

36 Türkmen, *age.*, s. 771.

37 Şah Tahmasb'ın 1528'deki Horasan Seferi'nde Özbeklere karşı toplayabildiği kuvvet 20.000 civarındaydı. Sertaç Sarıççek, “Türbet-i Câm Muharebesi'nin Safevî Harp Tarihi Açısından Önemi”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 22/S. 36, Aralık 2024, s. 49. Osmanlılarla yapılan mücadelelerde ise rakam çok daha düşük seviyedeydi. Kanûnî Sultan Süleyman İrakeyn Seferi'ne çıktığında Şah Tahmasb Kızılbaş isyanları nedeniyle asker bulmakta aciz kalmış, şahın yanındaki kuvvet miktarı 1700 kişiye kadar düşmüştü. Onun döneminde İran'a gelen İtalyan Seyyah Vincenzo D'Alessandri bile taşradaki kuvvet miktarının en fazla 60.000 kadar olduğunu dile getirmektedir. Tufan Gündüz, *Seyyahların Gözyiyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012., s.233

38 Savory, *age.*, s. 77-78.

39 Askerî tarihçi Geoffrey Parker da Erken Modern Dönemde devletlerarası askerî rekabetin artması ve savaşların uzamasından dolayı Avrupa'daki orduların hacminin giderek büyümesinden bahsetmekte ve bunun dönemin genel bir olgusu olarak ifade etmektedir. Geoffrey Parker, *Askerî Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askerî Yenilikler (1500-1600)*, Küre Yayınları, İstanbul, 2018, s. 305-307. Şah Abbas dönemi Safevî ordusunun geçirdiği süreç de dönemin şartlarına paralel gelişen bir durumdur.

doğrultuda sık sık isyan eden ve sefer zamanı asker göndermekten çekinen Kızılbaş emîrlarına nakdî ve aynı cezalar kesilmesine karar verdi. Bu kural Belh Seferi'nden önce de birkaç kez uygulanmış; 1592'deki Horasan Seferi'ne katılmayan Kirman'daki Avşar emîrlarına ve ertesi yıl Lûristan Seferi'ne asker göndermekten çekinen Bayat oymağına cezalar uygulanmıştı⁴⁰. Belh Seferi'ndeki asker miktarına bakıldığında söz konusu uygulamadan olumlu bir netice alındığı görülmektedir. Şah Abbas söz konusu uygulamayla ordunun sefer masraflarını da karşılamayı amaçlamıştır. Taşradaki kuvvetlere bağlı kalmamak adına güçlendirmeye çalıştığı daimî ordunun masraflarını karşılamak içinse toprak rejimini değiştirmiş, gelirlerine dokunamadığı tiyul arazilerinin "hassa" arazisine dönüştürülmesine karar vererek buralardan hazineye gelir tahsis edilmesini sağlamıştır⁴¹. Hassa arazilerine atanan valileri de saraya bağlı gulam sınıfından seçmiş bu yolla vilayetlerin doğrudan merkez tarafından yönetilmesini temin etmiştir. Buna ek olarak saraydan atanan valilere bulundukları bölge halkından Kızılbaş-Türkmen kuvvetlerine ek olarak asker toplama yetkisi verilmiş bu yolla sefer zamanı orduya daha kalabalık bir gücün sevk edilebilmesi mümkün hâle gelmiştir. Belh Seferi'nde Kızılbaş kuvvetlerine ilave olarak Horasan ve Irak (Irak-ı Acem) bölgelerinden toplanan 12.000 tüfekçi piyade bunun bir örneğidir⁴². Şah Abbas'ın bu düzenlemeler sayesinde Belh Seferi için topladığı asker miktarı 60.000'in üzerine çıkmıştır. Tabii bunlar yalnızca muharip sınıflardan ibaret değildir. Nitekim askerin yiyeceğini hazırlayan, ağırlıklarını taşıyan ve teçhizatının bakımını yapan esnaf kollarının da sefere iştirak ettiği görülmektedir. İskender Bey'in "ordu pazar halkı"⁴³ olarak bahsettiği bu sınıflara "nöker ve kullukçu"⁴⁴ denen hizmetkârlar ve "sârbân" denilen develerle yük taşıyan nakliyeciler⁴⁵ örnek verilebilir⁴⁶.

40 Sertaç Sarıççek, *Safevîler Döneminde İran'da Avşarlar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016, s. 90-91; Cihat Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas (1587-1629) Zamanında Safevî Devlet Teşkilâtında Yapılan Düzenlemeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C 103/S. 204, Haziran 2013, s. 9.

41 Savory, *age.*, s. 77-78.

42 "تفنگچی خراسان و عراق" Türkmen, *age.*, s. 769.

43 "مردم اوردو بازار" Türkmen, *age.*, s. 771.

44 "نوکړ و قلغچي" Türkmen, *age.*, s. 771. Safevî döneminde kullanılan Türkçe askerî terimlerinden biri olan "kullukçu" askerlerin gündelik işlerini yapan yardımcısı, hizmetçisi demektir. Nöker de kullukçu ile aynı anlama gelmektedir. Ali Ekber Dihhoda, *Lugatname-i Dihhoda*, C XI, Moessese-i İntişarat ve Çap-ı Danişgah-ı Tahrân, Tahrân 1998, s. 17722.

45 "ساربان" Türkmen, s. 771. Bunlar develerle yük taşıyan görevlilerdir. Ali Ekber Dihhoda, *age.*, C IX, s. 13232.

46 Türkmen, *age.*, s. 771. Gaffârîferd kaynaklarda geçen sayıyı aynen alarak ordunun mevcudunu 50.000 olarak vermektedir. Gaffârîferd, *age.*, s. 292. Aydoğmuşoğlu ise bu sayının abartılı olduğunu yazmaktadır. Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*, s. 210. Ancak Şah

Şah Abbas ordusunun mevcudunu artırmakla yetinmemiş, ateşli silahlarla donatılmış piyadelerin orduda daha fazla oranda yer almalarına özen göstermiştir. Bu şahın, ateşli silahlara ve buna bağlı gelişen modern harp usullerine ilgisinin bir tezahürüdür. Onun döneminde Safevî sarayına gelen İtalyan Seyyah Pietro Della Valle şahın bu yönüne dikkat çekerek Avrupa'daki piyade düzeni ve tüfek kullanan piyadelerden savaşta nasıl kullanılacağına dair kendisine sorular yönelttiğini aktarmaktadır⁴⁷. Belh Seferi'ne çok sayıda topçu ve tüfekçinin katılması da Abbas'ın askerî gelişmeleri yakından izleyen ve bunu ordusunda uygulamak isteyen yaklaşımının bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Şah Abbas piyadenin savaşta yüz yüze geleceği Özbek süvarilerinden nasıl korunacağını da düşünmüş, bu yönde tedbirler almıştır. Zira piyadelerine dönemin sıkça uygulanan savunma formasyonlarından biri olan tabur düzeninde tertip aldırması bunun bir göstergesidir. Bu doğrultuda birbirine bağlı, üzerlerine top yerleştirilmiş 300 savaş arabası hazırlatmış bunları piyadelerin etrafına dizerek süvariye karşı bir kalkan vazifesi görmelerini sağlamıştır. Piyadeler bu savunma duvarı sayesinde tüfeklerini ateşledikten sonra yeniden doldurmaya çalışırken savunmasız kaldıkları birkaç dakika içerisinde⁴⁸ süvarilerden korunma imkânına kavuşmuşlardır⁴⁹.

Abbas'ın ordunun mevcudunu artırmak için yaptığı düzenlemeler ve muharip sınıflar haricindeki kesim göz önünde tutulursa zikredilen rakamın hiç de abartılı olmayacağı açıktır.

47 Pietro Della Valle, *Sefername-i Pietro Della Valle*, C I, çev. M. Bihfirûzi, Neşr-i Katre, Tahran 1380, I, s. 672.

48 Parker, *age*, s. 52.

49 “...سی صد عرابه با توپ و ضربزن...” Türkmen, *age*, s. 769. Arabalarla oluşturulan tabur düzeni Avrupa'da ortaya çıkan ve “wagenburg” denilen bir formasyondur. Bohemyalı Protestan savaşçıların 1419-1436 yılları arasında geliştirdikleri formasyon, tüfek veya diğer menzilli silahlar kullanan piyadelerin süvarilere karşı korunması için savaş arabalarının yan yana dizilerek oluşturulan hareketli bir tahkimat modeliydi. Gabor Agoston, *Osmanlıda Ateşli Silahlar ve Askerî Devrim Tartışmaları*, çev. K. Şakul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 20; Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018, s. 52. Macarlar bu düzeni Bohemyalılardan öğrenip daha sonra Balkanlarda Osmanlılara karşı kullanmışlar ve bir dizi galibiyet elde ederek Edirne önlerine kadar ilerlemişlerdi. Agoston, *age*, s. 50-51. Osmanlılar da aynı düzeni benimsemekte gecikmemiş ve II. Kosova Savaşı'nda (1448) örnek aldıkları Macar ordusuna karşı kullanmışlardı. Osmanlıların “tabur cengi” olarak adlandırdıkları düzeni doğruya taşımaları ise 1514 yılındaki Çaldıran Savaşı'yla gerçekleşti. Agoston, *age*, s. 94. Emecen, *age*, s. 52. Savaşta Osmanlı ordusuna karşı ağır bir yenilgi alan Safevîler tabur düzeninin süvariye karşı etkisini görmüş ve bunu daha sonra doğudaki rakipleri Özbeklere karşı uygulamak istemişlerdi. Safevî Devleti'nde askerî dönüşümü başlatan, ateşli silahlarla mücehhez modern bir ordunun temelini atan Şah Tahmasb 1528'deki Türbet-i Câm Muharebesi'nde bu düzenin ilk uygulayıcısı olmuştu. Kenneth Chase, *1700'e Kadar Ateşli Silahlar Tarihi*, çev. Füsün Tayanç ve Tunç Tayanç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 155. Adı geçen muharebe hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Sertaç Sarıççek, “Türbet-i Câm Muharebesi'nin Safevî Harp

Sefer Güzergâhı ve Ordunun Yürüyüş Düzeni

Ordu sefer hazırlıklarını tamamlamasının ardından İsfahan'dan yola çıkmış, Horasan'a doğru ilerlemiştir. Bu esnada bir öncü kuvvet teşkil edilmiş ve bunların sınır-daki Meymene ve Çeçektov⁵⁰ bölgelerini yağmalaması emredilmiştir⁵¹. Şah Abbas bu yolla rakibinin ikmal ve iâşe kaynaklarını kurutmayı amaçlamıştır. Zira bahsedilen yerler İskender Bey'e göre Özbeklerin hayvanlarını otlatığı ve yiyecek temin ettiği yayla arazileridir⁵². Nitekim öncü kuvvetler söz konusu bölgelerde icra ettikleri yağmalarla mebzul miktarda sürü hayvanı ele geçirmiş ve sayıları 3700'e varan esir alarak orduya bol ganimetle geri dönmüşlerdir. Düşmanın iâşe düzenini bozmaya yönelik bu tür girişimler Safevîlerin rakiplerine karşı sıkça uyguladıkları ve tecrübe sahibi oldukları yıpratma savaşının bir örneğidir. Özellikle batı sınırlarını tehdit eden Osmanlılara karşı yoğun biçimde uygulanan bu taktikle Safevîler güçlü rakiplerini aç ve susuz bırakarak savaşta başarılı neticeler elde edebilmişlerdir⁵³.

Irak-ı Acem'den Horasan'a giren Safevî ordusunun bu bölgede hangi şehirlerden geçtiği konusu net değildir. Ancak ordunun daha sonra Horasan'ın merkezlerinden Meşhed şehrine geldiği ve burada birkaç gün dinlendiği görülmektedir. Ordu burada ikmalini tamamladıktan sonra 30 Mart 1602'de (6 Şevval 1010) yeniden yola çıkmış ve beş gün içerisinde Herat'a ulaşmıştır. Meşhed'le Herat arası takriben 320 kilometreyi bulduğundan ordunun söz konusu mesafeyi altı günde kat etmesi günlük 50-60 km hızla ilerlediği anlamına gelmektedir. Bu da seferin başında orduda yalnızca süvarilerin bulunmasıyla ilgili bir durumdur⁵⁴.

Herat etrafındaki bağ ve bostanlarla ordunun yiyecek temin edebileceği bir bölge olmuştur. Bu sebeple tarih boyunca Safevî ordusunun doğuya düzenlediği seferlerde ana ikmal merkezlerinden hâline gelmiştir. Yaklaşık bir ay Herat'ta kalıp dinlenen

Tarihi Açısından Önemi", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 22/S. 36, Aralık 2024, s. 39-60.

50 İskender Bey'in eserinde "جيجکتو" şeklinde yazılmış olan bölgenin telaffuzu "Çiçektov"dur ve Çiçek Dağı anlamına gelmektedir. Türkmen, *age.*, s. 770; Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*, s. 209.

51 Münecim, *age.*, s. 220. Gaffârîferd, Kurçakay Bey'i öncülerin değil, ordunun genel komutanı olarak zikretmektedir. Gaffârîferd, *age.*, s.292. Hâlbuki İskender Bey kendisinden açıkça öncü kuvvetin başı olarak bahsetmektedir. Türkmen, *age.*, s. 770.

52 "آن سرحد را که همیشه محل ییلاق الوس و اویماق اوزبکیه است" Türkmen, *age.*, s. 770.

53 Safevîlerin Şah Tahmasb döneminde Osmanlılara karşı uyguladığı yıpratma savaş yöntemlerine dair daha detaylı bilgi için bkz. Sertaç Sarıççek, *Safevîler Dönemi İran'da Ordu ve Savaş*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2022.

54 Münecim, *age.*, s. 220-221, 231; Türkmen, *age.*, s. 770.

ordu 25 Nisan 1602'de (3 Zikade 1010) buradan ayrılmış ve Horasan'ın yayla bölgelerini takip ederek ilk olarak şehir yakınlardaki Tâlib Bey Bağı'na gelmiştir. Burada bir hafta konaklayan ordu 2 Mayıs'ta yoluna devam ederek Kervansaray-ı Mirzâ denilen yere ulaşmıştır. Belh Seferi'nden bahseden Molla Celâleddin buranın soğuk bir iklime sahip olduğunu, şiddetli rüzgâr ve yağış nedeniyle sel felaketinin yaşandığını ve bazı askerlerin sele kapılıp öldüklerini yazmaktadır⁵⁵. Ordunun sözü edilen yere bahar ayında geldiği düşünülürse sıcaklıklarla beraber eriyen kar sularının sele yol açtığı söylenebilir. Safevî ordusunun bundan sonraki durağı da dağlık araziye sahip yayla bölgesi olmuş ve Horasan'ın meşhur Bâdgîs yaylalarına gelinmiştir⁵⁶. Burası da kışın karla kaplı, bahar ve yaz aylarında karın erimesiyle bol su kaynaklarına sahip bir yerdir⁵⁷. *Hudûdü'l-âlem*'de sözü edilen yer, bol meyveli ağaçları ve verimli arazisiyle zikredilmektedir⁵⁸. Emîn Ahmedrâzi'nin *Tezkere-i Heft-İklîm* eserinde de bölgenin geniş meralar ve ormanlarla kaplı olduğu yazmakta, Baba Hâkî, Taht-ı Melik, Hezâr Mîşî gibi birçok yaylaya ev sahipliği yaptığı ve kalabalık bir ordunun burada tüm ihtiyaçlarını karşılayabileceği söylenmektedir⁵⁹. Kâtib Çelebi de Bâdgîs'in sulak ve otlak arazilere sahip olduğunu, buradan yüklü miktarda hububat elde edilebileceğini dile getirerek bölgenin sefer lojistiği bakımından taşıdığı potansiyele vurgu yapmaktadır⁶⁰. Şah Abbas'ın burada yaklaşık iki ay kalması da bölgenin zengin olanaklarıyla açıklanabilecek bir durumdur. Şah Abbas bu süre zarfında taşra kuvvetlerinin orduya katılmasını beklemiş, topların nakli için gerekli arabaların da burada üretilmesini emretmiştir. Arabaların hazırlanması mezkûr yerin seçilmiş olması da bölgedeki ormanlık alanlarla izah edilebilecek bir husustur⁶¹.

Bâdgîs'te toplanan ordu birkaç kademedен oluşan bir yürüyüş düzeni almıştır. Buna göre en ileride öncü kuvvetler bulunuyor, arkasında Kurçakay Bey'e⁶² bağlı

55 Münecim, *age.*, s. 220.

56 “بیلاقات بادغیس” Türkmen, *age.*, s. 770.

57 Berâziş, *age.*, s. 478.

58 Anonim, *age.*, s. 59.

59 Emîn Ahmedrâzi, *Tezkere-i Heft-İklîm*, haz. Seyyid Muhammed Tâhirî, Surûş, Tahran 1387, s. 638-639.

60 Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, s. 314.

61 “...می صد عرابه با توپ و زنجیر و یاراق سر انجام یافت...” Türkmen, *age.*, s. 770. Gaffârîferd, *age.*, s. 292.

62 “قرچقای بیک میر توپخانه” Türkmen, *age.*, s. 771.

topçular ve topları çeken arabacılar⁶³ yer alıyordu. Bundan bir sonraki kademede ise 10.000 neferden oluşan tüfekçi⁶⁴ piyadeler gelmekteydi. Top arabalarıyla etrafı çevrilmiş tabur düzeninde ilerleyen piyadeler her iki top arabasının arasına 10 tüfekçinin bulunduğu bir düzen almışlardı. Buna göre top arabalarının arkasında toplamda 3000 tüfekçi yürüyor, geri kalanlar ise tabur düzeninin dışında ilerliyordu. Kızılbaş süvarisi de topçu katarının sağ ve sol kanatlarında ek bir koruma duvarı meydana getiriyordu⁶⁵. Nitekim toplar orduda en pahalı silahlar olduğundan bunların muhafazası için bu tür ilave tedbirlerin alınması şarttı⁶⁶. Tabur düzeninde ilerleyen topçu ve tüfekçilerin ardından şahın muhafızları korçular⁶⁷ ve gulamlar gelmekteydi, bunların merkezinde ise “Mülâzımân-ı Dergâh” denilen şahın yakın emirler yer alıyordu⁶⁸.

Ordu, Bâdgîs’ten sonra Murgâb Nehri’ni izleyerek kuzeyde Maruçak’a gelmişti⁶⁹. Merv-Belh yolu üzerinde bulunan⁷⁰ Maruçak’tan sonra da Murgâb Nehri’nin doğuya uzanan kollarından Deryâ-ı Kaysar takip edilmiş ve sınır bölgesi olan Çiçektov’a varılmıştı. Buralar Kâtib Çelebi’nin ifâdelerine göre konargöçer yaşam tarzına sahip bölge halkının hayvanlarını otlattığı meralardı⁷¹ ve ordunun yiyecek ikmali için özel seçilmişti.

63 “توپچیان و عرابه چیان” Türkmen, *age.*, s. 771.

64 “تفننگچی” Türkmen, *age.*, s. 771.

65 Türkmen, *age.*, s. 771.

66 Parker, *age.*, s. 71.

67 Korçular şahın muhafız birlikleriydi. Pietro Della Valle’ye göre “korçu”, Türkçe korumak fiilinden türetilmiş bir kelimeydi. Şukûhüssâdât Hâşimi-i Arabî, “Nakş-ı Korçiyân Der Sâhtâr-ı Nizâmî-i Safevîye”, *Feslnâme-i Târîh*, C 7/S. 26, Bahar 1391, s. 3. Başka bir iddiaya göreyse korçu, Türkçede silah anlamında gelen “kur” kelimesinden geliyordu ve silah taşıyan anlamına sahipti. Abdurrahman Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, s. 101. Korçular, şahı korumak gibi kritik bir görevi ifa ettiklerinden Safevî ordusunun ana unsurları olan Türkmen oymaklarının savaşlarda yiğitlik göstermiş ve gücünü ispat etmiş güvenilir savaşçılarından seçilerek alınıyorlardı. Arabî-i Hâşimî, *agm.*, s. 2, 6.

68 “ملازمان درگاه” Türkmen, *age.*, s.771.

69 Münecim, *age.*, s.220. Aydoğmuşoğlu bölgenin adını Mervçak şeklinde yazmaktadır. Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*, s. 210. Ancak İskender Bey’in eserinde “ماروچاق” şeklinde geçtiğinden doğru teleffuzu “Maruçak” olmalıdır. Türkmen, *age.*, s. 771. Bu yüzden metinde de Maruçak adı kullanılmıştır.

70 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 103.

71 Kâtib Çelebi, *Kûtâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, s. 316.

Ordu Çiçekto'v'a gelene kadar Horasan'ın sıcağından etkilenmemek için geceleri yol almıştı. Ancak buradan itibaren düşman arazisine girilmiş olduğundan yürüyüşün görüş mesafesinin iyice düştüğü akşam vakitlerinde yapılması sakıncalı görülmüş ve sabahın erken vakitleriyle sınırlı tutulmasına karar verilmişti. Buna göre ordu geceleri kamp kurarak istirahate çekilecek ve ertesi gün sabahın ilk ışıklarıyla yeniden yola çıkacaktı. Sıcağın bastırıldığı öğlen vakti ise istirahate çekilecek ve ertesi sabah yola yeniden revan olunacaktı⁷². Ordunun sınırlı yürüyüşüne bir de topların ve piyadelerin ağır ilerleyişi eklenince gün içerisinde kat edilen mesafe 2-3 fersahtan (12-18 km) öteye gidemiyordu⁷³. Safevî ordusu bu yürüyüşle 1 Haziran 1602'de (10 Zilhicce 1010) Endhûd vilayeti dolaylarında bulunan Yurt-ı Kıtış'a ulaşmış⁷⁴, Safevî ordusu burada dinlenirken öncü kuvvetlerinin 100 kişiden oluşan bir Özbek keşif grubuyla çatıştığı, alınan esirler arasında Bâkî Han'ın Endhûd tarafına yolladığı bir casusun da bulunduğu haber alınmıştı. Casusun sorgusunda Özbeklerin 20.000 kişilik kuvvetle Karşi'ye vardığı, Bâkî Han'ın elindeki kuvveti yetersiz görmesi nedeniyle Belh'e haber yollayarak kardeşi Veli Muhammed Sultan'dan takviye güç istediği öğrenilmişti⁷⁵.

Belh Seferinin İlk Safhası: Endhûd Kuşatması

Safevî ordusu Kıtış'tan sonra Kâtib Çelebi'nin Belh civarındaki şehirlerden biri olarak tarif ettiği Endhûd'a vardı⁷⁶. Burası İstahrî'ye göre etrafında birkaç köy bulunan küçük bir beldeydi. Ancak Safevîler döneminde genişlemiş ve bir kale ile muhafaza edilen müstahkem kente dönüşmüştü⁷⁷. Safevî ordusunun geldiğini duyan bölge halkı kaleye sığınmış ve Bâkî Han yardımı gelene kadar direnmeyi tercih

72 “...چون در مملکت یاغی شب کوچ کردن از طریق حزم و احتیاط دور بود روز کوچ می کردند...” Türkmen, *age*, s. 771.

73 Türkmen, *age*, s. 771. Fersah, İran'da antik dönemlerden beri kullanılagelen eski bir ölçü birimidir. Ahamenişler dönemi Farsçasında “perseng” adlandırılan terim, daha sonra Arapçaya “fersah” olarak geçmiştir. Pietro Della Valle, *age*, s. 565. Fersahın geçişini MÖ 4. yüzyıla kadar götürmek mümkündür. Ksenophon, *Anabasis: On Binler'in Dönüşü*, çev. A. Çokona, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2022, s. 9. Bir fersah yaklaşık üç mildir ve 6,2 kilometreye tekabül etmektedir. Ali Ekber Dihhoda, *age*, C XI, s. 17074; Mehmet Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2023, s. 609.

74 “یورت قتلش” Türkmen, *age*, s. 771.

75 Türkmen, *age*, s. 771-772; Münecim, *age*, s. 222.

76 Münecim, *age*, s. 223; Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, s. 316. Endhûd Afganistan'ın kuzeyinde bugün Endhoy olarak bilinen şehirdir. Ali Ekber Dihhoda, *age*, C III, s. 3506. *Târih-i Âlem-ârâ-ı Abbâsî*'de Endhûd şeklinde geçtiğinden makalede bu isim kullanılmıştır.

77 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 105; İbn Havkal, *age*, s. 336.

etmişti. Endhûd, Belh'in batıdaki kapısı konumunda olduğundan Safevîlerin Belh yolunu açmak için burayı alması şarttı. Ancak ordu kuşatmaya hazırlanırken emîrlar arasında muhalif sesler çıkmaya başlamış; bazı Kızılbaş beyleri Endhûd önlerinde zaman kaybedilmemesi gerektiği ve doğrudan asıl hedef olan Belh'e yürümenin daha isabetli olacağını dile getirmişlerdi. Zira Belh düşerse Endhûd gibi ona bağlı diğer beldeler de teslim olacak ve Özbek direnişi son bulacaktı. Ordunun yavaş ilerlemesi dikkate alınırsa Kızılbaş beylerinin teklifi mantıklı durmaktadı. Ancak Şah Abbas yol üzerindeki kalelerin zapt edilerek ordunun gerisini emniyet altına almak gibi bir düşünceyle öneriyi reddetmiş ve kuşatmanın başlaması emrini vermişti⁷⁸.

5 Haziran 1602'de (14 Zilhicce) başlayan Endhûd Kuşatması'nda ilk iş kalenin dışarıyla bağlantısını sağlayan yolların kapatılması oldu. Ardından kalenin etrafına "sibe" denilen siperlerle "nakıb" veya "cer" denilen tüneller kazılmaya başlandı. Lağımçıların görevi kalenin hendeğine kadar kazıp hendeğin içindeki suyu bir tahliye kanalıyla boşaltmaktı. Böylece askerlerin hücum sırasında hendeği rahat geçebilecekleri bir yol açılmış olacaktı. Bununla beraber topçular ve tüfekçiler kuşatma sahasının belli bölgelerine yerleştirilmiş, havanın kararmasıyla bütün ateşli silahlar aynı anda ateşlenerek düşman üzerinde korku yaratılmaya çalışılmıştı. Askerler de sabahın ilk ışıklarıyla hücumla geçerek suyu boşaltılan hendekten kaleye tırmanmaya başlamışlar, Özbek askerleri hücumun şiddetinden sarsılarak kale komutanı Mümin Bey'e teslim olma çağrısında bulunmuşlardı. Mümin Bey de askerlerinin isteksizliğini görünce talebi kabul etmiş ve ertesi gün Şah Abbas'ın huzuruna elçi yollayarak ateşkes talebinde bulunmuştu. Şah Abbas elçinin saygılı tavrından hoşnut olarak teklife olumlu cevap vermiş, kale halkının can güvenliğinin sağlanacağını ve Endhûd'daki Sünnî ahalinin mezhep düşmanlığıyla Kızılbaşların tecavüzüne uğramayacağını garanti etmişti. Teminat olarak da Merv, Nisâ ve Ebîverd bölgelerindeki Sünnî halkın Şîî Safevî Devleti egemenliğinde huzur içinde yaşadıklarını söylemişti⁷⁹. Mümin Bey bunun üzerine 6 Haziran 1602'de (15 Zilhicce) teslim olduğunu ve kaleyi ertesi gün tahliye edeceğini bildirdi. Şah Abbas ise kalenin derhâl boşaltılması ve Mümin Bey'in sabah olmadan yanına gelmesinde ısrarcı oldu. Zira Mümin Bey'in zaman kazanmak için kendisini oyaladığını düşünüyordu. Bu ihtimale karşı birliklerine saldırı için hazır olmaları ve lağımçıların surlarda gizlice gedikler açmalarını da emretmişti⁸⁰.

78 Türkmen, *age.*, s. 772; Müneccim, *age.*, s. 222.

79 Türkmen, *age.*, s. 772-773; Gaffârîferd, *age.*, s. 292; Müneccim, *age.*, s. 223.

80 Müneccim, *age.*, s. 223; Türkmen, *age.*, s. 773-774.

Mümin Bey, Şah Abbas'ın ısrarını görünce kaleden bir an önce çıkmak zorunda kaldı. Kendisine Bâkî Han'ın yanına gitmesi ve ona Mâverâünnehir topraklarıyla yetinerek Belh'e dokunmaması gerektiği mesajının iletilmesi istendi. Şah Abbas şehri zapt ettikten sonra yönetimini yanındaki Özbek emîrlerinden Muhammed Selim Sultan'a vermiş, süvari ve tüfekçilerden oluşan bir kuvveti de kaleye garnizon olarak yerleştirmişti. Bu sırada Meşhed'de dökülen 45 yeni top da orduya ulaştırılmış, Şah Abbas yeni silahların gelmesini beklerken Şiilerce kutlanan Gadir-i Hum Bayramını Endhûd'da geçirmiş ve seferdeki ilk başarısını dinî bir törenle kutlamak istemişti⁸¹.

Belh Yolunda Yaşanan Zorluklar

Endhûd alındıktan sonra Safevî ordusunun Belh istikametindeki bir sonraki durağı Hâce Dokuh mevkii oldu⁸². Burası İbn Battûta ile Kâtib Çelebi'nin çorak ve ıssız topraklar olarak tarif ettiği, Merv'den Belh'e kadar uzanan Karakum Çölü'nün sınırları içerisinde kalan bir bölgeydi. Ordu çöle haziran ayında girmiş, yazın etkili olan sıcak ve bunaltıcı hava askerlerin takatten düşmelerine sebep olmuştu⁸³. Nitekim İskender Bey de bu duruma değinmekte, sıcak havanın Safevî askerlerinin mizacına ters düştüğünden bahsetmektedir⁸⁴. Safevî ordusunun ekseriyetini konargöçer Türkmenlerin oluşturduğu ve bunların yaşam tarzları gereği yaz mevsimini İran'ın serin yaylalarında geçirmeye alışkın oldukları dikkate alınırsa İskender Bey'in burada neyi kast ettiği daha iyi anlaşılmaktadır⁸⁵. Sıcak hava askerlerin yaşam alışkanlıklarına ters düştüğü gibi ordunun su sarfiyatını da artırmıştır. Bölgedeki nehirlerin acı ve kirli suya sahip oluşu da su teminini zorlaştırarak orduda susuzluğun baş göstermesine vesile olmuştur⁸⁶. Nitekim İstahrî, bölgedeki en tatlı suyun Ceyhun Nehri'nden temin edilebileceğini aktarırken Ceyhun'un kollarının kirli ve çamurlu aktığını yazmakta ve İskender Bey'in sözlerini teyit eden ifadeler

81 Münecim, *age.*, s. 223; Türkmen, *age.*, s. 774-775. Şia inancına göre Hz. Muhammed vefatından kısa bir süre önce Veda Haccı'ndan dönerken Gadir-i Hum denilen yerde Hz. Ali'yi kendisinden sonra gelecek halef olarak ilan etmişti. Şiiler 18 Zilhicceye denk gelen bu olayı her yıl dinî bir bayram olarak kutlamaktadırlar. Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 47.

82 “خواجہ دکھ” Türkmen, *age.*, s. 776.

83 Kâtib Çelebi, *Kütâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, s. 317; Şeşen, *age.*, s. 59.

84 “هوای آن ولایت موافق مزاج اهل اردو نیامده...” Türkmen, *age.*, s. 777.

85 Safevî tarihçilerinden Rudi Matthee de aynı hususa değinerek İran'ın sıcak bölgelerinin Türkmenlerin ilgi alanının dışında kaldığından ve bu sebeple Safevî ordusunun bu tür yerlere sefer düzenlemekten çekindiğinden bahsetmektedir. Matthee, *age.*, s. 5.

86 Münecim, *age.*, s. 224-225; Şeşen, *age.*, s. 59.

kullanılmaktadır⁸⁷. Askerler susuzluklarını giderebilmek için bu kirli sudan istifade etmeye kalkınca da İskender Münşî'nin "maraz-ı ishâl" olarak zikrettiği rahatsızlığa yakalanmışlar ve hastalık kısa sürede tüm orduya yayılmıştır⁸⁸.

Belh Seferi'ne değinen tarihçiler söz konusu hastalık hakkında farklı tespitlerde bulunmaktadır. Aydoğmuşoğlu'na göre hastalık modern tıp literatüründe "dizanteri"ye karşılık gelmektedir⁸⁹. Dizanteri kanlı ishal, karın ağrısı ve aşırı bitkinlikle kendisini gösteren bir hastalıktır⁹⁰. Askerlerin içtiği kirli sudaki bakterilerin sindirim sistemine karışarak bağırsaklarda enfeksiyona yol açmış olması muhtemeldir. İskender Bey'in hastalığın kaynağı olarak suya işaret etmesi de söz konusu ihtimali desteklemektedir⁹¹. Gaffârîferd ise askerlerin sıcak havada çürümüş gıdalarla beslenmeleri sonucu hastalığın yayılmış olabileceğinden söz etmektedir⁹². Bu da yine dizanteriye yol açan bir diğer etken olarak değerlendirilebilir. Zira İskender Bey'in kirli suyun yanında havadaki hararet ve ufuneti de hastalığa sebep olan etkenler arasında zikretmesi bu ihtimali de kuvvetlendiren unsurlardan biridir⁹³. Hüseyin Berâziş askerlerin vebaya yakalandıklarından bahsetse de bu çok daha zayıf bir olasılık olarak görünmektedir⁹⁴. Zira veba, "pasteruella pestis" adlı bir virüsün pilerler vasıtasıyla sıçanlardan insana taşınması sonucu oluşmaktadır. Halsizlik ve ishal gibi dizanteriye benzeyen belirtileri olsa da vebanın deri yüzeyinde kanama ve lenf bezlerinde şişme gibi farklı ve kendine has semptomları da vardır⁹⁵. İskender Bey'in ise bu tür vakalardan hiç söz etmemesi veba olasılığını azaltmaktadır. Yakûbî'nin bölgedeki akarsular hakkında verdiği bilgiler ise farklı bir olasılığın gündeme gelmesine yol açmaktadır. Zira ona göre Belh civarındaki nehirler kurşun, cıva gibi ağır metaller içermektedir⁹⁶. Bu da askerlerde metal zehirlenmesine yol açmış

87 İstahri, *age.*, s. 241.

88 "مرض اسهال" Türkmen, *age.*, s. 777.

89 Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*, s. 210.

90 Utkan Kocatürk, *Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1981, s. 208; Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural, *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 478.

91 "... آب های گل آلود [که] به کار می رفت بیماری عظیم در میان لشکر حادث شده، مرض اسهال شیوع یافت..." Türkmen, *age.*, s. 777.

92 Gaffârîferd, *age.*, s. 292.

93 "... از حرارت هوا و عفونت گرما..." Türkmen, *age.*, s. 777

94 Beraziş, *age.*, s. 476.

95 Kocatürk, *age.*, s. 527.

96 Yakûbî, *age.*, s. 93.

olabilir. Askerlerde görülen halsizlik ve ishal vakaları da bahsedilen sonuca uygun belirtilerdir⁹⁷. Lakin yine İskender Bey'in yazdıklarına geri dönecek olursak onun zehirlenmeye dair herhangi bir imada dahi bulunmamış olması bu olasılığı da ortadan kaldırmaktadır.

Debisi az, durgun suların Safevî ordusunun geçtiği Murgâb havzasına benzer sıcak bölgelerde bakteri üretmesi gayet tabiidir. Nitekim Kâtib Çelebi de Murgâb Nehri'nin kirli sularının halk arasında "rişte hastalığı" olarak bilinen rahatsızlığın sık rastlanılmasına sebep olduğunu yazmaktadır⁹⁸. Günümüzde "drakontiaz" veya "solucan hastalığı" olarak adlandırılan mezkûr hastalığın suda yaşayan ipliğe benzer beyaz ve uzun bir solucan türünün larvalarının vücuda girmesiyle başlamaktadır. Larvalar büyüyerek kurtçukları meydana getirmekte bunlar diz ve ayak bölgelerine yerleşerek ağrılara sebebiyet vermektedir⁹⁹. Hastalık suyun yetersiz olduğu ve bu yüzden uzun süre sarnıçlarda bekletildiği yerlerde sıklıkla görülebilmektedir. Nitekim 17. yüzyılda İran'ı ziyaret eden Fransız Seyyah Jean-Baptiste Tavernier, İran'ın sıcak iklime sahip beldelerinden biri olan Lâr şehrinde içtiği sudan ötürü aynı hastalığa yakalandığını dile getirmektedir. Bu tür yerlerde su ne kadar kaynatılırsa kaynatılsın ne kadar ince süzgeçlerden geçirilirse geçirilsin larvalardan tamamen arındırılamamaktadır¹⁰⁰. Murgâb Nehri civarı da iklim açısından Lâr bölgesine benzediğinden aynı hastalığın Belh Seferi'nde görülmüş olması ihtimali yüksektir. Fakat rişte hastalığının etkisini aylar sonra göstermesi ve Belh Seferi'nde görülen ani ölümlere yol açmaması bu ihtimalin de rafa kaldırılmasını ve dizanterinin çok daha kuvvetli bir olasılık olarak karşımızda durmasını sağlamaktadır¹⁰¹.

Şah Abbas hastalığın kirli sudan kaynaklandığını tespit etmiş olacak ki temiz suya ulaşabilmek adına araziye iyi tanıyan yanındaki Özbek emirlerinden yardım istemiştir. Ancak bu girişiminden bir netice alamamış, epidemiye dönüşen hastalık orduda hızla yayılarak ani ölümlerin görülmesine yol açmıştır. Piyadeler ve topların ağır hareket etmesiyle zaten yavaş ilerleyen ordunun hızı hastalık faktörünün de eklenmesiyle iyice düşmüştür. Nitekim Endhûd'dan Belh'e kadar 160 kilometrelik

97 Kocatürk, *age.*, s. 537.

98 Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, s. 317.

99 Unat vd., *age.*, s. 179, 478; Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Kâti*, haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 2009, s. 631.

100 Jean-Baptiste Tavernier, *Sefernâme-i Tavernier*, çev. Ebû Turâb Nûrî, İntişârât-ı Kitâbhâne-i Sinâi, Tahran 1336, s. 673, 675-676.

101 Meryem Sâmî, "Rişte ya Piyûk", *Merkez-i Dâiretü'l-meârif-i Bozorg-i İslâmî*, <https://www.cgic.org.ir/fa/article/246757/ريشته-يا-پيوك>, son erişim tarihi: 19.02.2025.

mesafe 20 günde kat edilebilmiştir. Bu da günde 6 km düzeyine inen bir sürat demektir. Askerin hastalıktan ötürü takatten düşmesi ve muharebe yetisini yitirmesi, Şah Abbas'ı savaşa girme konusunda tereddütte bırakmıştır¹⁰². Buna karşılık rakibinin yavaş hareket etmesinden faydalanan Bâkî Han ise topladığı kuvvetle Safevîlerden önce Belh'e ulaşmış ve Musalla denilen mevkiye arkasını Belh Kalesi'ne yaslayarak düşmanın yaklaşma istikametine doğru bir hendek kazdırıp arkasına toplar yerleştirerek güçlü bir tahkimat oluşturmuştur. Sırtını yasladığı Belh Kalesi Özbekler tarafından 1536, 1540, 1562'de yeni burçlar eklenmek suretiyle defaatle tahkim edilmiş bir yapıdır.¹⁰³ Öyle ki 1572 yılında yaşanan bir kuşatmaya karşı sağlamlığı sayesinde 10 ay direnebilmiştir¹⁰⁴. Kuşatmadan sonra kaleyi ele geçiren Abdülmümin Han da şehrin surlarını ve iç kalesini onararak yapıyı daha dayanıklı hâle getirmiştir¹⁰⁵. Bu sebeple Safevî ordusu tahkimatı aşabilirse almak zorunda kalacağı güçlü bir kaleyle karşı karşıya kalmıştır. Eğer geri çekilirse de aynı sıkıntıları yaşayacağı zorlu bir dönüş yolu kendisini beklemektedir. Ordusunu Hâce Dokuh'tan yola çıkarıp Akça denilen bölge üzerinden Belh'e ulaştıran Şah Abbas bu iki zorlu seçenek karşısında tereddüde kapılarak askerlerini üç haftaya yakın bir süre boyunca Belh önlerinde bekletmiştir. Bâkî Han da Safevîlere kıyasla yarı mevcuda sahip ordusunu kurduğu tahkimattan çıkarıp hücumla geçirmek istemiş, bunun neticesinde iki ordu Belh önlerinde karşılıklı bekleyişini sürdürmüştür. Bu süre zarfında da hastalıktan dolayı zaman Safevîlerin aleyhine işlemiş, Şah Abbas'ın kararsız bekleyişi nedeniyle ölenlerin sayısı giderek artmıştır. Bunun üzerine topladığı harp divanında ordunun geri çekilmesi kararını alan şahın geç de olsa verdiği bu karar hiç olmazsa ordunun elde kalmasını sağlayacaktır¹⁰⁶.

Belh'ten Ricat

Safevî ordusu 29 Haziran 1602'de (9 Muharrem 1011) başlayan ricatle Belh'ten ayrılmış ve Hateb Nehri¹⁰⁷ civarına dönmüştür. İskender Bey, dönüş yolundaki ordunun üçte birinin hasta ve takatsiz durumda olduğunu, bir o kadarının da hasta askerlere refakat etmekten başka bir işle ilgilenemediğini dile getirmektedir.

102 Münecim, *age.*, s. 224.

103 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 102; Çelik, *agm.*, s. 332.

104 Muhammed Yâr b. Arab Kadgân, *Musahhirü'l-ibâd (Târîh-i Şeybânîyân)*, haz. N. Celâli, Merkez-i Pijûhişhâ-i Mirâs-ı Mektûb, Tahran 1383, s. 283.

105 Zeki Velidi Togan, "XVII. Yüzyılın Ortalarına Kadar Belh'in Topoğrafyası", *çev. Mesut Can, Hikem*, C 1/S. 1, Eylül 2023, s. 54.

106 Türkmen, *age.*, s. 777-778; Münecim, *age.*, s. 225.

107 "رودخانه خطب" Türkmen, *age.*, s. 778.

Ordu eğer bir hafta daha Belh önlerinde bekleseydi askerlerin huzursuzluktan bir kargaşa çıkarabileceğini ve vaziyetin toparlanamayacak bir hâl alabileceğini de eklemektedir¹⁰⁸.

Şah Abbas, Hateb Nehri kenarında bir gün istirahat ettikten sonra yoluna devam etmiş, düşmanın olası takibine karşı ordunun emniyetini sağlamak üzere geride artçı kuvvetler bırakmıştır¹⁰⁹. Özbeklerle artçı kuvvetler arasında temaslar yaşanmış, bu da orduda panik havası yaratmıştır. Şah Abbas topların düşman tarafından yağmalanmaması için ordunun ileri saflarına alınmasını emretmiş, sağ ve sol kanatlardan bir saldırı ihtimaline karşı da buralara tecrübeli askerler yerleştirerek düşmanın belli bir mesafede tutulmasını sağlamıştır. Bu sayede Özbeklerin ana kuvvetlerden bir buçuk fersah (9-10 km) uzakta tutulması sağlanmıştır. Bâki Han ise Safevîleri takip etmeyi sürdürmüş, rakibinin ricatini bozguna çevirerek kesin bir zafer elde etmek istemiştir¹¹⁰. Bu sırada Safevî ordusunu felaketten kurtaran etken, artçı kuvvetlerin Özbekler üzerine icra ettiği başarılı tevkif hücumlarıdır. Artçılar bu girişimlerle düşmanı Hateb Nehri'nin öte yakasında tutmasını bilmiş ve ordunun dağılmasını önlemiştir¹¹¹. Bu sayede paniği üzerinden atan Safevî ordusu daha güvenli biçimde yoluna devam edebilme imkânına kavuşmuştur. Ancak bu sırada yayılmasını sürdüren hastalık her geçen gün zayıfatın artmasına sebep olmuş, bitkin düşen piyadeler süvarilerin hızına yetişemez duruma gelmiştir. Geride kalanlar ise Özbeklerin insafına bırakılmıştır. Nitekim İskender Bey, düşmandan uzaklaşmak uğruna yolda ölenler için şerî hükümlere uygun bir gasil ve defin işleminin dahi yapılamadığını aktarmaktadır. Ölüm hadiseleri ordu Herat'a dönünceye kadar devam edecek, Herat'ta geçirilen ilk 10-20 gün bile etkisini hissettirecektir¹¹².

Safevî ordusu Hateb Nehri'ni geçtikten sonra Endhûd'a ulaşmış, Şah Abbas burada hastalıkla boğuşan ve moralman çöken askerlerin firar vakalarına engel olabil-

108 Türkmen, *age.*, s. 778.

109 Gaffârîferd ordunun geri dönüşü sırasında Maruçak Hâkimi Budak Han'ın orduyu muhafaza etmekle görevli olduğunu yazmaktadır. Gaffârîferd, *age.*, s. 293.

110 Türkmen, *age.*, C II, s. 778-779. 1510'da Horasan seferine çıkan Şah İsmail, Horasan'da akınlara devam eden Özbekleri Merv şehrine kadar kovalamış, Özbeklerin lideri Şeybânî Han'ı Merv Kalesi'ne sığınmaya zorlamıştı. Safevîler şehri 7 gün kuşatma altına aldıktan sonra zapt edemeyeceklerini anlayarak düşmanı kaleden çıkarmak maksadıyla sahte ricat taktiği uygulamışlar, Şeybânî Han da düşmanın sahiden geri çekildiğini zannederek Safevî ordusunu takibe koyulmuştu. Şah İsmail şehrin yakınlarında bulunan Mahmudî Köyü'nde Özbekleri pusuya düşürmüş ve çıkan çatışmada Şeybânî Han öldürülmüştü. Çelik, *agm.*, s. 331; Sâdıkı, *age.*, s. 106, 108-111.

111 Gaffârîferd, *age.*, s. 293.

112 Türkmen, *age.*, s. 780-781, 783.

mek için daha önce yasakladığı Endhûd şehrinin yağmalanmasına izin vermiştir¹¹³. Bu kararda askerlerin Belh'ten eli boş dönmelerinin de etkili olduğu söylenebilir. Şahtan izin alan askerler de Endhûd kasabasını günlerce yağmalamış, İskender Bey'in ifadesiyle: "Göz açıp kapayıncaya kadar mamur kasaba viraneye dönmüştür¹¹⁴". Yağmada birçok kadın ve çocuk esir alınmış, "...yanında Endhûd'lu bir esir götürmeyen çok az kişi kalmıştır¹¹⁵".

Endhûd yağmalandıktan sonra Safevî ordusu aynı güzergâhı izleyerek Kıtış'a varmış, burada kendilerini pusuda bekleyen Özbeklerin saldırısına uğramıştır. Ordu bir yandan baskınları savuşturmaya çalışırken Kıtış'tan Çiçektov'a gelmiş, burada bulunan kale Özbeklerin eline geçmesin diye yerle bir edilmiştir. Çiçektov'dan sonra Maruçak'a varılmış, buradan Murgâb Nehri geçilerek sınıra ulaşılmıştır. Ordunun daha sonra Herat'a ulaşmasıyla Belh Seferi sona erecektir¹¹⁶.

Seferin Sonuçları

Safevîlerin Belh'ten çekilmesiyle Bâkî Han rahat bir nefes almış ve Mâverâün-nehir ile Belh bölgelerindeki otoritesini güçlendirmiştir. Bundan sonra yayılmacı siyasetine son verip Safevîlerin dikkatini daha fazla üzerine çekmemeye çalışacak, Horasan bölgesinden Belh'e ve oradan da Hindistan veya Türkistan'a giden Safevî tüccarlarına mâni olmayarak ticaretin aksamadan devam etmesine özen gösterecektir. Bu bir anlamda Şah Abbas'ın Belh Seferi'nde silah zoruyla ulaşmaya çalıştığı amacın sulh yoluyla karara bağlanması demektir. Bâkî Han sınır bölgelerindeki emirlere de Safevî topraklarına el uzatmamalarını; Merv, Maruçak ve Herat gibi Safevîlere ait hudut bölgelerine saldırmamalarını tembihlemiştir¹¹⁷. Şah Abbas ise Bâkî Han'ın ılımlı siyaseti karşısında sınırın Murgâb Nehri'nden başladığını kabul etmiş, Ceyhun'a ulaşma politikasından vazgeçmiştir. Zaten Belh Seferi'nden hemen sonra Osmanlılarla Azerbaycan'ın hâkimiyeti üzerine başlayacak olan mücadele Şah Abbas'ın dikkatini doğudan batıya çevirmesine sebep olacaktır¹¹⁸.

113 Geoffrey Parker da yağma ve ganimet toplamanın uzayan seferlerde askerin firar vakalarını önlemek için meşru bir ödüllendirme yöntemi olduğunu yazmaktadır. Parker, *age.*, s. 124.

114 "به يك طرفه العين قصبه به آن معموری ویرانه گشت." Türkmen, *age.*, s. 781.

115 "...کم کسی بود که اسیر اندخودی همراه نداشت." Türkmen, *age.*, s. 781.

116 Münecim, *age.*, s. 231; Türkmen, *age.*, s. 782.

117 Türkmen, *age.*, s. 785-786; Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*, s.211; Berâziş, *age.*, s. 476-478.

118 Türkmen, *age.*, s. 786; Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*, s. 212, 221; Berâziş, *age.*,

Sonuç

Şah Abbas'ın Belh Seferi'ne çıkmasında askerî, diplomatik ve ekonomik olmak üzere üç farklı amilin etkili olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki olan askerî amile göre Şah Abbas, Safevî hâkimiyetindeki Horasan bölgesine yapılan Özbek akınlarda Belh'in bir üs olarak kullanıldığını görmüş ve sorunu kökünden kesip atmak üzere şehri ele geçirmek istemiştir. Şah Abbas'ın izlediği bu politika kendisinden önceki hükümdarların Horasan'da izledikleri savunmacı-pasif siyasetin tam zıddını teşkil etmektedir. Onun yeni yaklaşımı düşmanın Horasan'a girmesini beklemek yerine çatışmayı Safevî topraklarının dışına taşıyarak meseleyi kökünden halletmek üzerine kurulu aktif politikaya geçişin bir yansımasıdır. Diplomatik amile göre şah, Belh'i alarak doğu hududunun Ceyhun Nehri'nde başladığını iddia eden Safevîlerin geleneksel sınır tezini Özbeklere kabul ettirmeyi amaçlamıştır. Ekonomik amile göreyse Belh'i zapt ederek İran-Hindistan-Türkistan ticaret yollarının kavşak noktasında bulunan şehrin gelirlerine el koymak ve bu sayede merkezîyetçi bir devlet yapısı oluşturma niyetiyle başlattığı idari ve askerî reformları için ek mali kaynak yaratmak istemiştir.

Şah Abbas'ın Belh Seferi'ne çıkmakta aceleci davranmadığı, hasmının en zayıf anını bekleyerek Özbek emîrleri arasında çıkan çatışmayı fırsat olarak değerlendirdiği görülmektedir. Nitekim Özbeklerin genel lideri Abdülmümin Han'ın ölümüyle başlayan Cânîoğullarıyla Şeybânî hanedanı arasındaki kavga, sefer için uygun zemini hazırlamış, Şah Abbas bu kavgada Belh'e hükmeden Şeybanîleri desteklemiştir. Bu yolla Belh'i kan dökmeden ele geçirmeyi planlayan Şah Abbas, Cânîoğullarının daha sonra Belh üzerine yürümesiyle askerî güce başvurmak zorunda kalmış ve 1602 yılı Mart ayında ordusuyla sefere çıkmıştır.

Şah Abbas'ın Belh Seferi'nde başarılı olabilmek için ordunun ikmalî meselesine önem verdiği, askerlerini Horasan'ın düzlük ve sıcak bölgelerinden geçirmek yerine yüksek serin yaylaları ve tarım arazilerini tercih ettiği görülmektedir. Ordunun Herat'tan sonra Tâlib Bey Bağ, Kervansaray-ı Mirza, Bâdgîs, Maruçak ve Çiçektoğ gibi yerlerde konaklaması bunun bir göstergesidir. Fakat Çiçektoğ'dan sonra Endhûd ve Hâce Dokuh civarlarında işler ters gitmeye başlamış, ordu buralarda sıcak Karakum Çölü'nün zorlu coğrafi şartlarından olumsuz yönde etkilenmiştir. Şah Abbas'ın buradan itibaren araziye iyi tanımadığı da anlaşılmaktadır. Zira Safevî ordusunun Endhûd'dan sonra ikmalini rahat yapabileceği Şibirgan yönünden

s. 483-484, 487; Gaffârîferd, *age.*, s. 293-294; Katib Çelebi, *Takvîmü't-tevârih*, s. 66b; Savory, *age.*, s. 74, 83-85.

değil de kuzeydeki daha kurak Hâce Dokuh-Akça istikametinden gitmiş olması bunun apaçık bir delilidir. Bu da ordunun çölde iyice hırpalanmasına yol açmıştır. Bölgedeki sıcaklığın tesiriyle nehirlerdeki bakteri oluşumu askerlerin dizanteri hastalığına yakalanmasına sebep olmuş ve ordunun üçte ikisi hastalıktan etkilenerek savaş kabiliyetini yitirmiştir. Şah Abbas'ın araziyi iyi bilmediğini gösteren olaylardan biri de temiz suya ulaşabilmek için yanındaki Özbek emîrlerinin kılavuzluğuna başvurmak zorunda kalmasıdır.

Seferin başarısızlıkla neticelenmesinde ordunun sınıfsal dağılımının da belirleyici bir etken oluşturduğu söylenebilir. Nitekim topçu ve tüfekçi piyadeler gibi süvariye nazaran ağır hareket eden sınıflar, Belh gibi uzak bir coğrafyaya sefer düzenleyen Safevî ordusunun hızını iyice yavaşlatmıştır. Bu da seferin uzamasına ve buna bağlı gelişen lojistik sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Menziller arası mesafeler ve bunların kaç günde aşıldığı hesaplandığında Safevî ordusunun seferin başında 50-60 km yol alarak ilerlediği ancak taşradan gelen piyadelerin ve topçuların Bâdgis'ten sonra orduya katılımıyla hızın 12-18 km'ye kadar gerilediği görülmektedir. Ordunun yavaşlamasında Maruçak'tan sonra düşman arazisine girilmesi ve gizliliğin süratten daha öncelikli bir koşul hâline gelmesinin de payı bulunmaktadır. Ordunun Endhûd dolaylarında çöl arazisine girmesi ve dizanteriye yakalanması da sürat üzerinde baskı yaratan diğer unsurlardır. Bu etkenlerle birlikte ordunun hızı 2 km'ye kadar düşmüştür. Bu da Herat'tan Belh'e kadar yaklaşık 820 km yol yürümek zorunda olan bir ordu için ikmal ve iâşe sorunlarının gündeme gelmesini kaçınılmaz hâle getirmiştir. Tüm bu etkenler birlikte ele alındığında Belh Seferi piyade ağırlıklı bir ordunun, zorlu iklim şartları ve uzun mesafelerde ne tür zorluklarla karşılaşabileceğine yönelik bariz örnekler sunan tipik vakalardan biridir.

Belh Seferi'ndeki başarısızlığın sebeplerinden biri de Şah Abbas'ın kritik anlarda kötü bir sevk ve idare örneği sergilemiş olmasıdır. Onun hastalıkla mücadele eden ordusunu Belh önlerinde yaklaşık üç hafta bekletmesi bunun en bariz kanıtıdır. Nitekim liderlik zor anlarda hızlı karar alabilmeyi gerektiren bir vasıf olarak ele alınırsa Şah Abbas'ın sergilediği bu tavrın onun liderlik konusunda düştüğü zafiyete açık bir delil oluşturduğu söylenebilir.

Değerlendirme

Bu makale en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim

belleten@ttk.gov.tr

Yapay Zeka Kullanımı

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zekâ tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazarlar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Lisans

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

Review

This article has been reviewed by at least two reviewers using a double blind peer review model. A similarity check was performed to confirm that it was free of plagiarism.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles were complied with during the preparation of this study and all the works referred are mentioned in the bibliography.

Complaints

belleten@ttk.gov.tr

Use of Artificial Intelligence

No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of the manuscript was produced by the authors in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

KAYNAKLAR

Kaynak Eserler

Anonim, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020.

Belhî, Ebubekr Abdullah bin Ömer bin Muhammed bin Dâvud Vâiz-i, *Fezâil-i Belh*, çev. H. Belhî, haz. A. Habîbî, İntişârât-ı Bunyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahran 1350.

Defterdar Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

Efûşte-i Natanzî, Mahmûd b. Hidâyetullah, *Nekâvetü'l-asâr fî Zikrî'l-ahyâr Der Târih-i Safeviyye*, haz. İshân İshrâkî, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1373.

Emîn Ahmedrâzî, *Tezkere-i Heft-İklîm*, haz. Seyyid Muhammed Tâhirî, Surûş, Tahran 1387.

Gündüz, Tufan, *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.

Heredotos, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmeni Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

İbn Battûta Tancî, Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C I, çev. A. Sait Aykut, YKY Yayınları, İstanbul 2010.

İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı (El Mesâlik ve'l-Memâlik)*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019.

İstahri, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020.

Jean-Baptiste Tavernier, *Sefernâme-i Tavernier*, çev. Ebû Turâb Nûrî, İntişârât-ı Kitâbhâne-i Sinâî, Tahran 1336.

Kadgân, Muhammed Yâr b. Arab, *Musahhirü'l-ibâd (Târih-i Şeybâniyân)*, haz. N. Celâlî, Merkez-i Pijûhişhâ-i Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 1383.

Kalkaşendî, Ahmed bin Ali, *Cografya-ı Târihî-i İrân Der Karn-ı Nohom-i Hicrî*, çev. M. Üzzüveyrî, Merkez-i Esnâd ve Târih-i Diplomasi, Tahran 1380.

Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

Katib Çelebi, *Takvîmü't-tevârih*, haz. Semiha Nurdan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

Ksenephon, *Anabasis: On Binler'in Dönüşü*, çev. Ari Çokona, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2022.

Muhammed Murâd b. Abddurrahman, *Tercüme-i Asârü'l-bilâd ve Ahbârü'l-ibâd*, C II, haz. Seyyid Muhammed Şahmurâdî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1373.

Müneccim, Molla Celâleddîn, *Târîh-i Abbâsî ya Rûznâme-i Mollâ Celâl*, haz. Seyfullah Vahidniyâ, İntişârât-ı Vahîd, Tahran 1366.

Pietro Della Valle, *Sefernâme-i Pietro Della Valle*, C I, çev. M. Bihfirûzî, Neşr-i Katre, Tahran 1380.

Türkmen, İskender Bey, *Târîh-i Âlem-ârâ-ı Abbâsî*, C I-II, haz. Ferîd Murâdî, Muessese-i İntişârât-ı Nigâh, Tahran 1390.

Yakûbî, *Ülkeler Kitabı (Kitâbü'l-Buldân)*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2021.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Agoston, Gabor, *Osmanlıda Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, çev. K. Şakul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Aydoğmuşoğlu, Cihat, “Şah Abbas (1587-1629) Zamanında Safevi Devlet Teşkilâtında Yapılan Düzenlemeler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C 103/S. 204, Haziran 2013, s. 1-22.

Aydoğmuşoğlu, Cihat, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*, Berikan Yayınları, Ankara 2013.

Barthold, V. V., *İran Tarihî Coğrafyası*, çev. Ömer Alkaç, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.

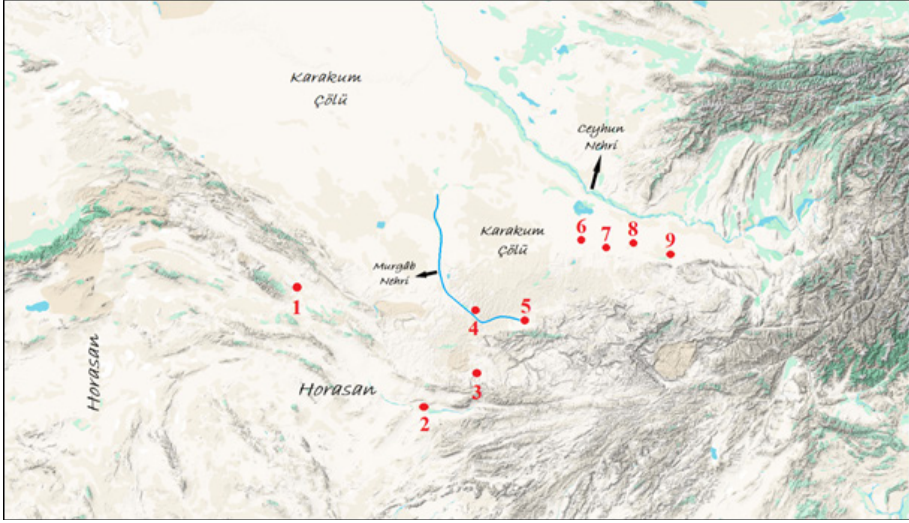
Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

Berâziş, Emir Huseyn, *Revâbit-ı Siyâsî-Diplomatik-i İran ve Cihân Der Ahd-i Safeviyye*, Muessese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1392.

Chase, Kenneth, *1700'e Kadar Ateşli Silahlar Tarihi*, çev. Füsün Tayanç ve Tunç Tayanç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

- Çelik, M. Bilal, “Buhara Hanlığı ve Afganistan”, *Akademik Bakış*, C 13/S. 26, Haziran 2020, s. 327-354.
- Daftary, Farhad, *Şii İslam Tarihi*, çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.
- Dihhoda, Ali Ekber, *Lugatnâme-i Dihhodâ*, C III, IX, XI, Muessese-i İntişârât ve Çâp-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1998.
- Donuk, Abdurrahman, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.
- Emecen, Feridun M., *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018.
- Felsefi, Nasrullah, *Ẕindegânî-i Şah Abbâs-ı Evvel*, C IV, Muessese-i İntişârât ve Çâp-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1353.
- Floor, Willem, *Safavid Government Institutions*, Mazda Publishers, California 2001.
- Gaffârîferd, Abbâskulu, *Revâbit-ı Safeviye ve Özbekân (913-1301 H. K.)*, Muessese-yi Çâp u İntişârât-ı Vizâret-i Umûr-i Hârice, Tahran 1376.
- Hartmann, R., “Belh” *İslâm Ansiklopedisi*, C II, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 485-487.
- Hâşimî-i Arabî, Şukûhüssâdât, “Nakş-ı Korçiyân Der Sâhtâr-ı Nizâmî-i Safeviye”, *Feslnâme-i Târîh*, C 7/S. 26, Bahar 1391, s. 1-15.
- Kocatürk, Utkan, *Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1981.
- Matthee, Rudi, *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan*, I. B. Tauris, New York 2012.
- Müslimyâr, Ahmed Şuayb, *Belh der Dovre-i Selçukiyan*, Hâne-i Mevlânâ, Belh 1400.
- Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Kâtî*, haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 2009.
- Pakalın, Mehmet Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2023.
- Parker, Geoffrey, *Askerî Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askerî Yenilikler (1500-1600)*, Küre Yayınları, İstanbul 2018.
- Rahmânî, E., M. Kurbânî, “Berresî-i Târîh ve Temeddun-i Şehrâ-i Horâsân-ı Bozorg (Numûne-i Mûridî: Semerkand, Herat, Belh ve Merv)” *Horâsân-ı Bozorg*, C 3/S. 9, Behmen 1391, s. 9-18.
- Sâdikî, Zehrâ, *Târîh-i İran der Asr-ı Safevî*, İranvîc, Tahran 1392.

- Sâmiî, Meryem, “Rište ya Piyûk”, *Merkez-i Dâiretü’l-meârif-i Bozorg-i İslâmî*, <https://www.cgie.org.ir/fa/article/246757/ريشته-يا-پيوک>, son erişim tarihi: 19.02.2025.
- Sarıççek, Sertaç, “Türbet-i Câm Muharebesi’nin Safevî Harp Tarihi Açısından Önemi”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi* C 22/S. 36, Aralık 2024, s. 39-60.
- Sarıççek, Sertaç, *Safevîler Dönemi İran’da Ordu ve Savaş*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2022.
- Sarıççek, Sertaç, *Safevîler Döneminde İran’da Aşarlar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.
- Savory, Roger, *İrân-i Asr-ı Safevî*, çev. K. Azîzî, Neşr-i Merkez, Tahran 1392.
- Sümer, Faruk, *Safevî Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2024.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1998.
- Togan, Zeki Velidi, “XVII. Yüzyılın Ortalarına Kadar Belh’in Topoğrafyası”, çev. Mesut Can, *Hikem*, C 1/S. 1, Eylül 2023, s. 51-60.
- Unat, Ekrem Kadri-İhsanoğlu, Ekmeleddin-Vural, Suat, *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

EK

Safevî ordusunun sefer güzergâhı¹¹⁹.

1. Meşhed, 2. Herat, 3. Bâdgîs, 4. Maruçak, 5. Çiçektoy, 6. Endhûd, 7. Hâce Dokuh, 8. Akça, 9. Belh.

¹¹⁹ Harita, yazar tarafından düzenlenmiştir.